

Landelijke contactdag SOVON, NOU en Vogelbescherming

Op zaterdag 12 december 1992 vond in Nijmegen de jaarlijkse landelijke contactdag voor vogelwaarnemers plaats, georganiseerd door SOVON in samenwerking met de NOU en Vogelbescherming. De meeste lezingen hadden als thema: vogels in het cultuurlandschap. Hieronder zijn samenvattingen opgenomen van een aantal lezingen.

Het grensproject; doen de Duitsers het beter?

ALCO VAN KLINKEN

"De natuur stoort zich niet aan grenzen" is een gezegde dat vaak gehoord wordt. In Groningen, waar nauwelijks wilde natuur te vinden is, prikkelde de vraag of dit ook op zou gaan in het Gronings-Duitse grensgebied. In 1992 is een vergelijkend onderzoek gedaan naar verschillen met betrekking tot het voorkomen van broedvogels aan weerszijden van de grens. Het project was zodanig opgezet dat vanuit de verschillen in het veld de beleidsmatige oorzaken hierachter konden worden getraceerd (*Bottom-up*).

De resultaten laten zien dat het cultuurlandschap van het grensgebied wel degelijk waardevol is voor vogels: akkervogels bereiken er hoge dichtheden en verschillende schaarse en zeldzame vogelsoorten komen er voor. Er werd een duidelijke relatie gevonden tussen landschapkenmerken en het voorkomen van vogels. Zo zijn Paapjes *Saxicola rubetra* algemeen waar ruige slootranden voorkomen en zoeken Graspiepers *Anthus pratensis* openheid op. Spectaculaire aantallen en soorten roofvogels profiteren van de muizenexplosie op braakgelegde akkers, bijvoorbeeld Grauwe en Blauwe Kiekendief *Circus pygargus* en *C. cyaneus* en Velduil *Asio flammeus*.

Van belang is de schaal waarop het onderzoek is uitgevoerd. Omdat het een eerste verkenning betrof, is gekozen voor een steekproefsgewijze benadering op zogenaamd meso-niveau. Dat houdt in dat aanvullend onderzoek zowel op globaler niveau als meer in detail mogelijk is. Een voorbeeld van zo'n potentiële aanvulling: hoe zit het met de braaklegging? De Duitsers hebben die in kleinere stukken en meer ecologisch verantwoord ingevuld dan de Groningers. In Groningen vallen echter de effecten het meest op: grote concentraties roofvogels. Momenteel is nog onduidelijk hoe dit verschil verklaard moet worden.

Aan weerszijden van de grens zijn veel verschillen aangetroffen in landschap en vogelstand. Het is niet gemakkelijk om een waardeoordeel te geven over de verschillen tussen Groningen en Duitsland. Het Duitse agrarische landschap ziet er op veel punten anders uit, bijvoorbeeld doordat andere gewassen worden verbouwd (mariadistel) en er meer houtwallen in het landschap voorkomen. Omdat de landbouw aan de Duitse kant extensiever is dan die in Groningen, zou geconcludeerd kunnen worden dat de Duitsers het beter doen dan de Groningers.

Interacties tussen vogels en landbouw in Denemarken: van eenvoudige tellingen naar gedetailleerd onderzoek van broedsucces en foeragegedrag

BO SVENNING PETERSEN

Door monitoring van Deense broedvogels via punttellingen is komen vast te staan dat dominante soorten van agrarisch landschap (bijvoorbeeld Kievit *Vanellus vanellus*, Veldleeuwerik *Alauda arvensis*, Kneu *Carduelis cannabina* en Geelgors *Emberiza citrinella*) sterk in aantal zijn afgenomen sinds medio jaren zeventig. De sterkste afname vond plaats in 1976-85, een periode waarin het gebruik van pesticiden sterk is toegenomen; dit suggereert een oorzakelijk verband.

In 1984-87 werd de vogelbevolking van 31 studiegebieden in agrarisch landschap vastgelegd met een combinatie van punttelling en kartering. Ieder gebied bestond uit een zogenaamd organisch-biologisch bedrijf (zonder gifgebruik) en een ernaast gelegen conventioneel boerenbedrijf. De dichtheden van soorten die typerend zijn voor het agrarisch landschap bleken op de organische bedrijven significant hoger te zijn. Een parallel verlopende studie naar het voorkomen van voedselbronnen toonde aan dat de hoeveelheden onkruiden en arthropoden in de conventionele bedrijven veel geringer waren, wat waarschijnlijk de verklaring is voor de verschillen in broedvogeldichtheden.

Om de effecten van landbouwpraktijken op vogels gedetailleerder te bestuderen (vooral de invloed van pesticidengebruik) was meer gespecialiseerd onderzoek nodig. Dit onderzoek heeft zich geconcentreerd op de Geelgors, de talrijkste standvogel van het Deense agrarische landschap. De winterspreiding werd onderzocht via lijn-transecttellingen in relatie tot type boerenbedrijf, gewas en structuur van heggen. Opvallend genoeg bleek de voorkeur van Geelgorzen voor niet met vergif bewerkte gronden in de wintermaanden (wanneer de aanwezigheid van voldoende voedsel mogelijk de overlevingskansen bepaalt) sterker te zijn dan in de broedtijd. Door het tellen van families aan het eind van de broedtijd bleek dat het aantal uitgevlogen jongen op de organische bedrijven significant hoger was dan op de conventionele bedrijven.

Momenteel wordt de broedbiologie nader onderzocht, waarbij legselgrootte, uitkomstsucces, groei en overleving van jonge vogels worden bestudeerd op organische en conventionele bedrijven. Tegelijkertijd worden foerageerstrategieën in het broedseizoen bestudeerd (vooral het gebruik dat de vogels van het gebied maken) in relatie tot gewas en pesticidengebruik. Bij dit onderzoek worden gedragsstudies gecombineerd met het volgen van vogels die met een zendertje zijn uitgerust.

Fitis *Phylloscopus trochilus* broedgebieden langs snelwegen, wachtkamer voor jonge mannen?

RUUD FOPPEN & RIEN REIJNEN

Een door het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek uitgevoerd onderzoek naar de effecten van verkeer op broedvogels toonde aan dat veel broedvogels langs wegen een lage dichtheid hebben. Er was een effect meetbaar tot op enkele honderden meters van de weg. Tevens werd geconstateerd dat het verschil in dichtheid nogal fluctueerde. Om meer te weten te komen over het onderliggende mechanisme werd er in 1988 gestart met een studie aan een populatie Fitissen langs een drukke snelweg. Het onderzoek beperkte zich tot mannetjes omdat deze betrekkelijk eenvoudig te vangen zijn en zich opvallend gedragen. In een ongeveer 160 ha groot griendengebied langs de A2 bij Vianen werd gedurende vier jaar ongeveer 80% van de territoriale mannetjes (160-180 per jaar) voorzien van een unieke kleurringcode. Omdat het tevens mogelijk bleek om eenjarige mannetjes te onderscheiden van oudere, kon een aantal broed- en andere populatiegegevens niet alleen in relatie tot de afstand van de weg, maar ook per leeftijdsgroep bekeken worden.

De resultaten wijzen erop dat het vooral de eenjarige mannetjes zijn die langs de weg voorkomen. Hun broedprestatie is slechter dan die van leeftijdgenoten in controlegebieden. Het verminderde broedsucces kan worden toegeschreven aan het veel hogere percentage mannetjes dat ongepaard blijft. Enige berekeningen leren dat het aantal geproduceerde nakomelingen langs de weg onvoldoende is om de populatie alhier in stand te houden. Er is dus aanvoer van elders nodig, en gebieden langs snelwegen kunnen voor Fitissen als marginaal broedhabitat worden beschouwd.

Uit de (aan de hand van waarnemingen van gekleurde vogels) berekende terugkeercijfers blijkt dat de mortaliteit niet hoger is aan de weg. Het hoger aandeel eenjarige vogels blijkt te worden veroorzaakt doordat mannetjes die een mislukt broedseizoen achter de rug hebben zich in het daaropvolgende broedseizoen verplaatst hebben naar gebieden die verder van de weg liggen. Deze gerichte dispersiebewegingen hebben als consequentie dat de benodigde aanvoer van elders nog groter moet zijn om de populatie aan de weg op hetzelfde niveau te houden. De weinige gegevens die verzameld zijn over jongendispersie wijzen uit dat de meeste aanvoer waarschijnlijk uit direct aanliggende gebieden afkomstig is. In het studiegebied is dus sprake van een nauwe afhankelijkheid tussen optimale en marginale gebieden. Eenjarige mannetjes nemen territoria langs de weg in, blijven over het algemeen ongepaard en proberen het een jaar daarna in de "optimale" gebieden.

Bij een verminderde totale produktie in een bepaald jaar worden de aantallen in het gebied langs de weg veel meer beïnvloed dan in het aanliggende controlegebied. Dit vormt dan ook een plausibele verklaring voor het nu eens wel, nu eens niet vinden van een dichtheidsverschil tussen weg- en controlegebieden. Al lang worden verschillen in dichtheidsfluctuaties voor gebieden met verschillende habitatkwaliteit volgens dit principe verklaard. Exacte gegevens die het onderliggende mechanisme verklaren zijn echter zeldzaam. Het feit dat leeftijd hierbij een rol speelt en dat broeddispersie deze afhankelijkheid versterkt, kan als een betrekkelijk nieuw gezichtspunt gezien worden.

De betekenis van Groningen voor broedvogels en de veranderingen in de Groninger broedvogelbevolking

HENK VAN DEN BRINK

De inhoud van dit verhaal is gebaseerd op hoofdstukken uit de recent verschenen *Vogelatlas van Groningen*. Daarin worden schattingen gepresenteerd van de broedvogelaantallen in Groningen in de jaren tachtig. Door deze te vergelijken met de aantalschattingen voor Nederland, ontleend aan SOVON (*Limosa* 61: 151-162), krijgen we een indruk van de betekenis van Groningen voor broedvogels. Groningen maakt ongeveer 7% uit van de oppervlakte van Nederland. Soorten waarvan meer dan 10% van de Nederlandse populatie in Groningen voorkomt, beschouwen we als kenmerkend. De soorten zijn naar hun biotoopvoorkeur ingedeeld in een zevental ecologische groepen. Kenmerkende soorten vinden we vooral in de groepen van open bouwland (bijv. Gele Kwikstaart *Motacilla flava*, aandeel in de Nederlandse populatie 31%), open grasland (Kemphaan *Philomachus pugnax*, 26%), water/moeras (Krakeend *Anas strepera*, 16%) en kust (Kluut *Recurvirostra avosetta*, 31%).

De veranderingen in de broedvogelbevolking zijn bekeken vanaf 1850. Met de soorten van open bouwland is het in die periode slecht gegaan. Veel soorten zijn in aantal afgenomen, sommige ooit talrijke soorten zoals de Grauwe Gors *Miliaria calandra* zijn verdwenen. De laatste jaren zet de negatieve trend zich onverminderd voort. Gele kwikstaart en Kwartelkoning *Crex crex* zijn voorbeelden van soorten van bouwland waarvan de aantallen slinken. Ook bij de groep vogels van open grasland zijn de ontwikkelingen negatief. Soorten van opgaande beplanting (bos, houtwallen, singels) zitten de laatste decennia juist in de lift. Voor deze groep is het belang van Groningen echter marginaal. Er vindt dus nivellering plaats: het kenmerkende verdwijnt of staat onder druk, het algemene neemt toe. Dit proces speelt zich ook elders in Nederland af.

Een van de conclusies is dat vogels van open landschappen kenmerkend zijn voor Groningen; behoud van die openheid zou dus een belangrijk beleidsdoel moeten zijn. Een andere conclusie is dat het beleid meer aandacht zou moeten schenken aan het open cultuurland, en in het bijzonder aan het bouwland: de soorten die er voorkomen zijn karakteristiek voor de provincie en ze worden in hun voortbestaan bedreigd. Tot nu toe zijn de natuurwaarden in deze gebieden, die buiten de Ecologische Hoofdstructuur vallen, door het beleid aan hun lot overgelaten. Strikte scheiding van landbouw en natuur, die

Tabel 1. Ecologische groepen: betekenis van Groningen en aantalsontwikkeling in 1850-1975 resp. 1975-85

Legenda aantalsontwikkeling: --- sterke afname, - afname, (=) gelijkblijven op laag niveau, +- af- en toename, += gelijkblijven en toename, ++ sterke toename

ecologische groep	betekenis	1850-1975	1975-1985
heide en hoogveen	—	—	(=)
open bouwland	+	—	---
water en moeras	+	—	+=
kust	+	+	++
opgaande vegetatie	-	+	++
bebouwd gebied	-	+-	+=

leidt tot verwaarlozing van de natuurwaarden van het agrarisch gebied, is ongewenst.

Broedvogels in het veranderend agrarisch landschap in de twintigste eeuw

FRANK SARIS, AREND VAN DIJK, FRED HUSTINGS,
ROB LENSINK (SOVON) & KEES VAN SCHARENBURG

De meeste broedvogelsoorten van het agrarisch landschap nemen in Nederland in aantal af. Ieder kan dit constateren in zijn eigen omgeving. Wat we missen is een compleet beeld op landelijk niveau, gedifferentieerd naar regio's. Maar welk referentiepunt wordt daarbij gekozen? We moeten ons immers realiseren dat de vogelgemeenschap waar het hier om gaat grotendeels ontstaan is door de wijze waarop de mens met zijn omgeving is omgegaan, en onderhevig is geweest aan veel dynamiek.

Tot enige decennia geleden waren in het agrarisch landschap natuur- en cultuurgebieden nauw met elkaar verweven; het natuurlijke element voerde er aanvankelijk de boventoon. Er was een nauwe relatie tussen de abiotische structuur van de omgeving en de opbouw van cultuurlandschappen. Landbouwkundige ontwikkelingen hadden tot op zekere hoogte een verrijkende invloed op de broedvogelbevolking. Zo leidde de kleinschalige ontginning van woeste gronden en de versnippering van agrarisch gebied door perceelscheidingen in de vorm van heggen en houtwallen tot een toename van veel soorten broedvogels, een toename die voor de meeste soorten

overigens alleen in kwalitatieve termen bekend is. Toch is het aannemelijk dat een soort als de Grauwe Klauwier *Lanius collurio* rond 1900 talrijker was dan een halve eeuw daarvoor. Met name sinds de Tweede Wereldoorlog zijn de landbouwkundige ontwikkelingen door een sterke intensivering van het grondgebruik steeds ongunstiger geworden voor broedvogels. Het gevolg is dat voor ons land karakteristieke landschappen aan het verdwijnen zijn, en met hen de erbij behorende broedvogelgemeenschappen. Veel soorten broedvogels zijn verdwenen, tot kleine relictpopulaties teruggedrongen of anderszins in aantal achteruitgegaan; slechts weinige weten te profiteren van de moderne landbouw.

Ons referentiepunt was de periode voorafgaande aan SOVON's broedvogelatlas (gepubliceerd 1979), grofweg het tijdvak 1950-75. Dit is de eerste periode waarover voldoende kwantitatief materiaal beschikbaar is om een vergelijking met de huidige situatie aan te gaan. We hebben 20 soorten onderscheiden als typische agrarische soorten (conform Kwak *et al.* 1988, Broedvogelgemeenschappen van Nederland. Pudoc, Wageningen.). Met de beschikbare literatuur en gegevens van de SOVON-projecten (oude tijdreeksen) werden de ontwikkelingen in de afgelopen decennia geëvalueerd in vier voorbeeldregio's: Groningen, het rivierengebied, het veenweidegebied en de Drentse zandgronden. Per regio is een overzicht opgesteld van de belangrijkste veranderingen in het agrarisch landschap, de aantalsveranderingen van broedvogels en de politieke *hot items* van dit moment met betrekking tot natuurbehoud. Het overzicht was doorgaans weinig bemoeidigend. Zo zijn in een van de beter onderzochte ge-

Grauwe Klauwier, 23 mei 1990, Zweden (A. C. Zwaga). Red-backed Shrike *Lanius collurio*.

bieden, ZW-Drenthe, de meeste soorten van agrarisch landschap sterk afgenomen, Zomertaling *Anas querquedula*, Slobeend *Anas clypeata*, Patrijs *Perdix perdix* en Paapje *Saxicola rubetra* zelfs met circa 85-95%. Wulp *Numenius arquata* en Kievit *Vanellus vanellus* hadden min of meer stabiele populaties terwijl Scholekster *Haematopus ostralegus* en Graspieper *Anthus pratensis* in aantal verduubelden. Dat gunstige maatregelen in agrarisch gebied echter wel degelijk effect kunnen sorteren, bewijst het voorbeeld van het Paapje. Net als elders in Nederland was het Paapje in ZW-Drenthe vrijwel verdwenen uit het agrarisch landschap begin jaren tachtig. De laatste jaren worden echter in graslandgebieden met een aangepast beheer weer territoria gevestigd. Dat deze gebieden vlot bezet werden, heeft overigens vermoedelijk te maken met de aanwezigheid van een broedpopulatie in nabijgelegen natuurterreinen (natte heide); in andere delen van het land is het Paapje namelijk (nog) niet teruggekeerd in vergelijkbaar gunstige gebieden. Ook uit andere regio's zijn opvallende resultaten bekend na veranderingen in het agrarisch grondgebruik, bijvoorbeeld de vestiging van Grauwe Kiekendieven *Circus pygargus* op braakgelegde akkers in Groningen.

Het bovenstaande mag als een pleidooi worden gezien om (a) de historische veranderingen in het agrarisch landschap en de corresponderende veranderingen in de broedvogelbevolking goed vast te leggen, liefst in een gedegen publikatie, (b) de nog steeds plaats vindende ontwikkelingen gestructureerd te documenteren, onder andere via het huidige meetnet van SOVON in combinatie met de activiteiten van derden (provinciale overheden), en (c) een ieder te doordringen van de noodzaak om deze groep van soorten in het toekomstig overheidsbeleid niet te vergeten.

Vernieuwing van enkele grootschalige watervogeltelprojecten in Nederland

MARC VAN ROOMEN

In 1992 is in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV) en het Ministerie van Verkeer en Waterstaat (V&W) een voorstel geschreven voor de toekomstige onderzoeksopzet van de midwintertelling van watervogels en de zwanen/ganzentellingen. Dit geschiedde in het kader van de overdracht van de landelijke coördinatie van deze tellingen van het IBN naar SOVON. Daarnaast is de haalbaarheid onderzocht van handhaving en zonodig uitbreiding van watervogelmonitoring in de zoete Rijkswateren (opdracht LNV) en de Nederlandse Waddenzee (opdracht V&W). Bij de midwintertelling en de zwanen/ganzentellingen worden gegevens vooral op soortniveau verzameld. Bij de tellingen

van de Waddenzee en de zoete Rijkswateren gaat het om informatie van individuele gebieden.

Doelstellingen voor het verzamelen van gegevens op soortniveau zijn het volgen van aantal en aantalsontwikkeling van voor Nederland relevante populaties. Het is hierbij belangrijk dat gestratificeerd over de gehele range bemonsterd wordt en dat dit gedurende een korte tijdsperiode plaats vindt. Bij watervogels is de winterperiode het meest geschikt voor deze exercitie omdat de soorten in dit seizoen geconcentreerd voorkomen en de verspreiding relatief stabiel is. Deze soortprojecten worden in een internationaal kader georganiseerd omdat de voor Nederland relevante populaties over verschillende landen verspreid voorkomen en de verspreiding van jaar op jaar kan verschillen. Bij het verzamelen van gegevens over individuele gebieden is de spreiding van de tellingen over het jaar en de telfrequentie van belang. Dit is van belang omdat watervogelsoorten gebruik maken van een grote verscheidenheid aan trekstrategieën wat tot uiting komt in soortspecifieke seizoenspatronen en verblijftijden. Voor beide typen projecten geldt dat voor het betrouwbaar vaststellen van veranderingen er sprake moet zijn van een gecoördineerde en gestandaardiseerde onderzoeksopzet. Regelmatige rapportage en/of snelle beschikbaarheid van de gegevens zijn van groot belang om alert in te kunnen spelen op de besluitvorming bij beleid en beheer evenals bij wetenschappelijke vraagstukken.

Standaardisatie van de tellingen en regelmatige rapportage van de resultaten zijn de belangrijkste aanbevelingen van bovengenoemde voorstellen. Deze standaardisatie richt zich op duidelijke keuzes voor de te tellen gebieden, de teldatum, telfrequenties en richtlijnen voor de telwijze. Met de implementatie van de voorstellen is in 1993 een aanvang gemaakt. Conclusie van de werkzaamheden was dat voortzetting en verdere uitbreiding van monitoring van watervogelsoorten en watervogelgebieden in Nederland haalbaar is en dat dit relevant is voor beleids- en beheersvraagstukken.

Adressen sprekers

Alco van Klinken, IVEM-RUG, SOJ Palmelaan 105, 9728 VG Groningen

Bo Svenning Petersen, Dansk Ornitologisk Forening

Ruud Foppen & Rien Reijnen, IBN-DLO, Postbus 46, 3956 ZR Leersum

Henk van den Brink, Avifauna Groningen, Bekemaheerd 97, 9737 PS Groningen

Frank Saris & Marc van Roomen, SOVON, Rijksstraatweg 178, 6573 DG Beek-Ubbergen